

Питання заселення Вольностей війська Запорозького

УДК 94(477)

Ченцова Н.В.

ДО ІСТОРІЇ ГРОМАДИ ДНІПРОВСЬКИХ ЛОЦМАНІВ

Стаття присвячена історії дніпровської громади лоцманів та історичним джерелам про них

Ключові слова: пороги, лоцмани, журнал, історичне джерело

Відтворення історії окремих поселень Придніпров'я продовжує залишатися актуальною проблемою сучасної вітчизняної історіографії. Історичні розвідки та етнографічні огляди попередників створили важливе підґрунтя для краєзнавчих студій і зберегли певний набір легендарних історичних сюжетів. Проте виявлення особливих рис господарського освоєння й залюднення регіону, з'ясування значення цього процесу у формуванні соціально-територіальних спільнот, потребує як певного узагальнення інформації, так і залучення у всій повноті маловідомих даних.

Здається, вже достатньо підтвердженням є зв'язок поселення Лоцманської Кам'янки (територіальної громади в межах сучасного Дніпропетровська) з Дніпровськими порогами і козацтвом, перевізниками і вартовими одночасно, нащадками козаків та переселенців із Правобережної та Лівобережної України, з організаційним оформленням лоцманської громади.

За часів Запорозької Січі місцевість на правому березі Дніпра, де виникло поселення Кам'янка, вважалася козацьким займищем – вільним місцем, зайнятим козаками для проживання і ведення господарства. Збереглася інформація про те, що першою засновувати зимівники тут почала козацька старшина із Старого Кодака.

Письменник і мандрівник О. Афанасьєв-Чужбинський, відвідавши Лоцманську Кам'янку багато уваги приділив своєрідному побуту її мешканців. Він висловив думку, що назву поселенню дали чисельні виходи тут каменю, розкиданого як уздовж берега, так і безпосередньо на території селища. Орієнтиром для місцевих мешканців і подорожуючих була «Музичина скеля», кряж якої височів неподалік від центру поселення.

На думку Д.І. Яворницького, висловлену ним в історико-топографічному нарисі «Вольності запорозьких козаків», першу назву поселенню дала річка Кам'янка, яка впадала у Дніпро, витікаючи з однієї з балок нижче міста Катеринослава: «Кам'янка відома під цією назвою адміралові Пущину ще 1786 року. Немає сумніву в тому, що річку Кам'янку слід шукати в одній із балок там, де стоїть село Лоцманська Кам'янка, нижче міста Катеринослава» [7; с. 97]. Обидва автори сходилися на тому, що Лоцманська Кам'янка виникла у XVII ст., оскільки залюднення цієї місцевості відбувалося від часу будівництва фортеці Кодак, освоєння території, зростання чисельності січового козацтва.

ПЛАНЪ рѣки Днѣпра съ раздѣленіемъ остро-
 вовъ находящихся подъ красками: деревянною къ Ново-
 российскій и сѣтлазеленою къ Лвовской Губерніи.
 сочиненъ февраля Дня 1780 Года.

Рукописні плани і атласи частини річки Дніпра кінця XVIII ст., на яких позначені топографічні особливості місцевості, острови, пороги, теж підтверджують факт її існування.

Історик козацтва в топографічному огляді вказаної місцевості зазначає: «Верхня Саджавка [Сажівка – Н.Ч.] і Середня Саджавка позначені на плані Дніпра 1780 року між Новим Кодаком і слободою Половицею. Нижня Саджавка позначена на плані... навпроти острова і порога Кодацького; певне, їй відповідає Козацька балка, позначена в атласі Дніпра 1786 року» [7; с. 143].

Становленню Кам'янки сприяло також інтенсивне використання давно відомого Крюківського сухопутного шляху, який пролягав правим берегом Дніпра, починаючи від Крюкова до Херсону через «Підкодацьку Кам'янку». Саме так називає поселення Дмитро Іванович Яворницький, аби чітко ідентифікувати його, виділивши серед інших поселень Правобережної Наддніпрянщини з подібними назвами. Історик запорозького козацтва визначив місце розташування нашої Кам'янки, обмеженої, очевидно, позначеними на плані р. Дніпра 1780 р. балками – Верхньою і Нижньою Саджавками (Сажівками), навпроти острова і порогу Кодацького.

У документах архіву останньої Запорозької Січі у 1753 р. («Справа про створення Комісії для розмежування старосамарських земель з гетьманськими порубіжниками») згадуються «зашедшие с полку Полтавского» переселенці, які осіли «в дачах запорожских» у поселеннях Кодацької Паланки, серед яких: Старий і Новий Кодак, Кам'янка «против Кодаков», «Кам'янки за Дніпром – Высшая и Низшая...» [1; с. 61]. Одна із Кам'янок відома як місцевість, де була переправа через Дніпро навпроти Нового Кодака, Кам'янка Вища – це Кам'янське, а Кам'янка Нижча, очевидно, має безпосереднє відношення до досліджуваного об'єкту, саме її в документах Січової канцелярії називали «Чаплинською Кам'янкою», оскільки річка Чаплинка впадала в Дніпро навпроти неї. Село Чаплі склалося пізніше і його заселили військові поселенці, залучені на роботи по розчищенню Дніпровських порогів. У березні 1754 року запорозькі старшини Іван Домонтович та Іван Чугуївець рапортували кошовому Д.С. Гладкому про завершення ними ревізії вихідців із Гетьманської України, які оселилися, в тому числі, у Новому Кодаку та інших семи придніпровських поселеннях. Стосовно ж перепису говорилося: «Чапеличий Кам'янки и Старого Кодака в скорости в Кош представим о всех подданных ревизию» [1; с. 115].

Закріплення назви Лоцманська Кам'янка пов'язане із розвитком лоцманської справи. В першій половині XVII ст. за розпорядженням Запорозького Коша біля першого дніпровського Кодацького порогу була розташована берегова сторожа із «охочих» козаків-лоцманів, які добре знали фарватер Дніпра і мали проводити через пороги човни і плоти, нести сторожову службу. Під час Визвольної війни подібні берегові варті

універсалом Б. Хмельницького були запроваджені біля найбільших порогів.

У 1750 році в Кам'янку згідно з наказом Запорозького Коша перевели частину лоцманів з Ненаситецької берегової сторожі. Сімейний люд почав тут масово селитися уже після подій російсько-турецької війни та після великих набігів татар у 1769-1771 рр., шукаючи захисту на північних теренах Запорозьких Вольностей для безпечного господарювання. У цей же час для транспортування вантажів у Новосіченський ретраншемент та для потреб Другої російської армії січова адміністрація в 1771 р. набирала провідників-лоцманів з Кам'янського, обох Кодаків та прилеглих до Дніпра поселень.

Лоцмани «убезпечували» судноплавство по Дніпру під контролем Січі аж до знищення козацтва, потім на деякий час служба самоліквідувалася, оскільки і рух по Дніпру паралізувався подіями кінця XVIII ст. Проте населення слободи значно зросло після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р., відколи колишні запорожці почали переходити до землеробства і постійного господарювання. В період будівництва Катеринослава слобода Кам'янка увійшла до складу міста. З 1782 р. розпочалися роботи на обвідних каналах та розчищенні дніпровських порогів, оскільки нагальною стала потреба у судноплавстві по Дніпру для розбудови південних міст.

Під час подорожі Катерини II у Крим і Новоросійський край у 1787 р. дніпровські лоцмани переправляли через пороги флотилію царських човнів з ескортом. Виявилася нагальна потреба у постійному чергуванні освічених лоцманів-«сплавщиків». Існував проект у 1789 р., поданий Г.О. Потьомкіну М.Л. Фалєєвим про будівництво на річці Кам'янці гавані і верфі для заходу човнів та утримання їх на зимівлю. Задля цього пропонувалося заглибити гирло річки Кам'янки біля однойменного поселення неподалік від Катеринослава. Наведемо витяг із документу Російського державного архіву воєнно-морського флоту (Санкт-Петербург), віднайденого істориком А.В. Бойком: «Таковое учреждение лоцманов, устройство верфи и амбаров составит на первый случай селение, но как оно будет служить генеральным сборищем всей коммерции ныне и впредь отправляться имеющей по Днепру, то нет сомнения, что сие малое поселение превратится может скорее чаяния в пространнейшее коммерческое селение в рассуждение близости к сему месту расстоянием меньше 5 верст устраивающагося губернского города Екатеринослава, может оно почесться предместьем сего города и немало споспешествовать будет поселению в оном купцов и прочих народов, да и употребляющимся на таковое заведение капитал послужит к распространению и украшению сего города, где надлежит быть главной Днепровских порогов канцелярии» [2; с. 59].

Наприкінці 80х рр. XVIII ст. у зв'язку з початком будівництва південних міст Російської імперії постало завдання збільшити пропускну спроможність дніпровського судноплавства. За участі в минулому кременчуцького купця,

сподвижника Г.О. Потьомкіна М.Л. Фалєєва виникають проекти розчищення порогів та будівництва шлюзів. У рапорті статського радника М.Л. Фалєєва Катеринославському наміснику Г.О. Потьомкіну про організацію дніпровських лоцманів в 1789 році міститься пропозиція: «Место сборному судам или пристани, от которой начинается препровождение судов чрез пороги, быть в Каменке, как удобнейшем к тому месте по течению правой стороны Днепра против устья Самары в недалеком расстоянии от губернского города Екатеринослава. где также быть и лоцманскому поселению, гавани, верфи и кладовым амбарам».

Детальніше план використання території поблизу с. Кам'янки був викладений у тому ж рапорті наступним чином: «Следуя сему основанию, следует сделать при сей пристани гавань, чтоб суда, приходящие осенью, могли тамо зимовать, ибо ныне на открытой реке, будучи незащищены, терпят великий вред, а иногда от больших штормов и крушение причиняющее убытки, то в отвращение сего к лучшей выгоде нужно находящуюся там реку Каменку углубить и шире сделать, чтоб суда во всякое время свободно могли во оную входить и под защитою зимовать» [2; с. 55].

З цього часу лоцманство починає функціонувати як професійне об'єднання, центром якого стає слобода Кам'янка. У 1785 р. лоцманів нараховувалося 42 особи, в 1787 р. – вже 120, а 1909 р. – 300 осіб. Спочатку лоцмани підпорядковувалися Чорноморському морському відомству, а згодом Київському департаменту водних шляхів сполучення. Лоцманській громаді виділили в користування земельні ділянки біля Старого Кодака, Кам'янки, Сурських і Широчанських хуторів. Фактично, лише частина чоловіків Лоцманської Кам'янки були посезонно задіяна у сплавах заходах. З квітня до середини осені вони проводили через пороги велику кількість будівельного матеріалу, сприяли виконанню державних і приватних перевезень. Лоцманська громада організовувалася на засадах внутрішнього самоуправління, колективізму та громадського контролю.

У 1811 р. відбулася регламентація прав та обов'язків згідно з «Уставом путей сообщения», за яким всі чоловіки – мешканці Старого Кодаку і Лоцманської Кам'янки віком від 20 до 60 років мали бути залучені до лоцманської справи. За рівнем досвіду лоцмани поділялися на 3 категорії – «статті», належність до кожної визначалася громадою. За виконання певного обсягу робіт лоцмани отримували певну винагороду із державної скарбниці та заохочення від людей, які користувалися їх послугами. Хоча за зразок перших приписів організації діяльності лоцманів на Дніпрі були взяті правила облаштування лоцманів на Боровицьких порогах в Росії 1720 р., однак внутрішня організація діяльності громади мала специфічні риси. Вони полягали у наявності певної традиції козацької громади, розуміння і знання природного середовища, взаєминах із мешканцями навколишніх сіл. Як писав один із дослідників лоцманування П. Козар, правила існування дніпровських лоцманів «вироблені самим життям» [6; с. 239].

В 1879 році лоцмани дніпрових порогів були віднесені до категорії державних селян, відповідно, і слобода стала казенною. Уряд поступово обмежував привілеї лоцманів, і на початку ХХ ст. вони перестали отримувати казенну платню, жили за рахунок професійного промислу та земельних наділів. На 1909 р. лоцмани мешкали в 4-х придніпровських селах: Лоцманській Кам'янці, Старому Кодаку, Сурських хуторах і Широкому. Головна «контора» лоцманської громади перебувала у Кам'янці, тут знаходилася також церква, школа, будинок вчителя, лікаря, два «магазини» з продовольчими припасами, складські приміщення з пожежним спорядженням. Як і раніше на загальних зібраннях громади обирали отамана, присвоювали певні професійні категорії, призначали писаря, церковного старосту, розподіляли прибутки, вирішували професійні і побутові справи.

Дніпровська лоцманська громада як професійне об'єднання перестала існувати в першій половині ХХ ст. Джерельний матеріал для вивчення історії становлення і функціонування цієї своєрідної суспільної та економічної організації зберігся в досить обмеженій кількості. Проте і наявні нині джерела заслуговують на детальний аналіз і подальше вивчення, оскільки вони введені до наукового використання не в певному обсязі. На особливу увагу заслуговують оригінальні документи, створені у лоцманському середовищі, серед них «Журналы лоцманских сходок лоцманов Днепровских порогов сер. XIX ст.»

Відомо, що дослідження історії дніпровського лоцманства має історіографічну традицію, закладену напрацюваннями кількох поколінь етнографів та істориків. Особливе місце у цьому переліку займає розвідка П.А. Козаря про розвиток лоцманської громади.

Автор зауважив, що серед використання ним матеріалів були «рештки архіву лоцманської громади в с. Лоцманській Кам'янці близько м. Дніпропетровського». [5; с. 7]. За наведеною цим же дослідником інформацією, слід зробити висновок, що документи – «сходів» членів лоцманської громади перебували у широкому зібранні архівних документів села Лоцманської Кам'янки, бо окрім «Журналів» тут містилися справи Технічної контори (1858 р.), «Справа директора порогів» (1837 р.), «Земельна справа» (1879 р.), «Приговор Лоцкаменского волосного схода» (1879 р.), «Дело Днепровских порогов» (1837 р.). Окрім названих видів документів існували на той час ще документи, створені в інших лоцманських поселеннях: Старому Кодаку, Широкому (наприклад, приговори громадян с. Широкого 1911 і 1912 рр. з приводу розподілу землі), а також церковні книги в означених лоцманських селах, сповідальний розпис Святомиколаївської церкви с. Лоцманської Кам'янки.

П. Козар, посилаючись у своїй праці в основному на дані опрацьованого ним джерельного комплексу, лише побіжно вказує, що в Лоцкам'янському архіві зберігалося також листування громади з приводу податків, рекрутських обов'язків з державними установами, яке, очевидно, не збереглося. Завдяки ж

П. Козару, який був співробітником історичного музею у м. Катеринославі, певний масив, опрацьованих ним документів зберігся. «Журнал мирской сходки лоцманов Днепровских порогов» – це підбірка документів одного виду, які уклалися за результатами зібрань лоцманської спільноти с. Кам'янки.

В Дніпропетровському національному музеї імені Д.І. Яворницького і нині зберігається зшиток паперів формату А4 жовтуватого кольору із водяними знаками папірні «Билибина», заповнених чорним чорнилом, різними начерками з обох сторін. Кожен документ має традиційну назву: «Журнал мирской сходки лоцманов Днепровских порогов». Аркуші розділені вертикальною смугою на дві частини, кожна з яких має позначення: ліва – «Слушали», права – «Общественный приговор». Документи невеликі за обсягом (від трьох до шести сторінок, підписані учасниками лоцманських сходів; грамотними лоцманами особисто, а за неграмотних підписував папери лоцманський канцелярист). Деякі документи завірялися печаткою Лоцманської Контори: овальної форми з літерами «ЛК», відбитки від якої збереглися на декількох документах разом із червоними сургучевими печатками [4].

Загалом, у розпорядженні сучасних дослідників 37 одиниць подібних за структурою «журналів», на 91 сторінці тексту російською мовою. Фактично це протоколи загальних зборів лоцманів першої та другої статті, які вирішували важливі питання виробничого і побутового характеру. За хронологією у наявному комплексі збережених документів містяться: за 1849 р. – 7 «Журналів», за 1850 р. – 9, за 1851 р. – 1, за 1852 р. – 3, за 1853 р. – 8, за 1854 р. – 9.

Змістовно «Журнали...» містять розгляд, як правило, одного питання, терміновість обговорення якого була різною. Періодичність лоцманських сходів теж не була постійною, проте переважна більшість подібних документів складена в період від пізньої осені до початку березня, коли лоцмани не були задіяні на сплавних роботах, тобто у жовтні – лютому. Документи написані 3–4 особами, більшість, серед яких, як свідчать прикінцеві підписи, залишені писарем Лоцманської контори Мануїлом Коваленком та його помічником Тарасом Сухойваном. Винесене на розгляд сходу жителів питання коротко формулювалося у лівій колонці аркуша, права ж окреслювала обставини справи та прийняті рішення. «Приговор» – тобто присуд стосовно справи підписували всі лоцмани, які, очевидно, були присутні, і перелік їх повторюється, що свідчить про доволі сталий склад лоцманів 1^ї і 2^ї статті, які мали виключне право на участь у подібних зібраннях наприкінці 40^х рр. – сер. 50^х рр. ХІХ ст. Власноручні підписи лоцманів (3–5 осіб) завершують доволі розлогі на 2–3 сторінки списки учасників зібрань. Деякі документи мають резолюції та підписи представників державної структури, якій були підпорядковані лоцмани Катеринославської ІІІ округи Головного управління шляхів сполучення – підполковника Іванова чи капітана Нелавицького.

За нагальної потреби кожне рішення лоцманського зібрання оформлювалося окремим журналом, як це було, наприклад 20.12.1849 р., коли в № 4 розглядалося питання про облаштування «молитвенных домов» на кладовищах лоцманських поселень, а в № 5 за те ж число – протокол зібрання лоцманів Старих Кодаків (в тексті «Старий Кодак») про обрання на трирічний термін лоцмана Івана Заплати (1го) «как человека благонадежного и рачительного» церковним старостою до Архангело-Михайлівської церкви. Останній документ, хоча і складений у Лоцманській конторі, містить перелік інших прізвищ, які не траплялися у переліку кам'янської громади.

Першою церковною спорудою, збудованою у Лоцманській Кам'янці, стала Миколаївська церква, споруджена у 1794 році. До цього часу у розпорядженні громади знаходилася перенесена із Старого Кодаку дерев'яна Святомихайлівська церква, яка спочатку (до 1784 р.) використовувалася як «молитвенный дом». Для утримання вчителя, лікаря, священників громада виділяла частину власних коштів.

Лоцманська громада існувала до 1932 р. Після будівництва Дніпрогесу, перед закриттям порогів, була створена артіль «Дніпролоцман», яка займалася сплавом та екскурсійним обслуговуванням мандрівників. Останній період діяльності лоцманів припадає на повоєнний період, коли в 40-х роках ХХ ст. на певний час відновилася потреба у широкомасштабному використанні досвіду і вправності лоцманів для відновлення господарського комплексу Наддніпрянщини.

Враховуючи думки перших істориків та етнографів краю Ф. Макаревського, Д. Яворницького, О. Афанасьєв-Чужбинського слід вважати початковим етапом розвитку лоцманської справи на Дніпрі як і часом виникнення Лоцманської Кам'янки середину ХVІІ століття. Останній називав дніпровських лоцманів «прямими потомками запорожцев», переконливо описуючи риси «малоросійського» побуту населення Лоцманської Кам'янки і характеризував лоцманування як самобутнє явище в історії Степової України.

Бібліографічні посилання:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 2003. – Т 3. – 952 с.
2. Бойко А. До історії Дніпровських лоцманів / [Андрєєв В., Білівненко С., Белов О. та ін.] – Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМІ», 2012.
3. Дніпровські лоцмани і нариси з історії та історіографії / [Андрєєв В., Білівненко С., Белов О. та ін.] – Херсон: Вид-во ВНЗ «ХДМІ», 2012.
4. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Арх.5305. «Журнал мирской сходки лоцманов Днепровских порогов 1849 – 1855».
5. Козар П. Лоцмани дніпровських порогів: Історичний нарис / Вступна стаття та упорядкування Миколи Чабана. – Д.: Вид-во ДДУ, 1996.

6. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 1. Дніпровські лоцмани. Збірник Історичного філологічного відділу Української Академії Наук. – № 91. – К., 1929.
7. Яворницький Д.І. Вільності запорізьких козаків: історико-топографічний нарис / Д.І. Яворницький. Твори. – Т. 2. – Київ – Запоріжжя: Тандем-У, 2005.

Н.В. Ченцова

К истории общины Днепровских лоцманов

Статья посвящена истории днепровских лоцманов, а также историческим сведениям о них.

Ключевые слова: пороги, лоцманы, журнал, исторический источник.

N.V. Chentsova

To the history of community Dniprovskiy lotsmen

The article is devoted to the history of the Dnieper sailing masters as well as historic sources on them.

Keywords: lips, sailing masters, journal, historic source.